

A CERÂMICA MEDIEVAL NO MEDITERRÂNEO OCIDENTAL

LISBOA, 16 - 22 DE NOVEMBRO 1987

CAMPO ARQUEOLÓGICO DE MÉRTOLA

Ficha técnica:

Coordenação - Luis Alves da Silva

Rui Mateus

Design gráfico - Rui Mateus

Secretaria/Processamento de texto: Mª da Graça Colaço

Composição - Gabinete de design / C.A.M.

Impressão e acabamento: Rainho & Neves, Lda / Santa Maria da Feira

Edição - Campo Arqueológico de Mértola

Exemplares - 500

Depósito legal - 51346/91

Ilustração da capa:

Tijela do século XI, de provável origem tunisina (Museu de Mértola)

A CERÂMICA MEDIEVAL NO MEDITERRÂNEO OCIDENTAL

LISBOA
16 -22 novembro 1987

Edição:
CAMPO ARQUEOLÓGICO DE MÉRTOLA

Apoio:
ASSOCIAÇÃO DE DEFESA DO PATRIMÓNIO DE MÉRTOLA
CÂMARA MUNICIPAL DE MÉRTOLA
COMISSÃO DE COORDENAÇÃO DA REGIÃO ALENTEJO
FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN
INSTITUTO PORTUGUÊS DO PATRIMÓNIO CULTURAL
JUNTA NACIONAL DE INVESTIGAÇÃO CIENTÍFICA E TECNOLÓGICA

1991

Posters

La ceràmica espatulada de Barcelona

Eduard RIU I BARRERA

1. Situació i context històric

La ciutat de Barcelona, capital de Catalunya, es troba a la costa mediterrània del NE de la Península Ibèrica. El seu origen fou la petita colònia romana de *Barcino*, fundada a final del s. I aC en una elevació propera al mar i al centre d'una àmplia plana. El nucli urbà primitiu, voltat de muralles, fou durant l'alt-imperi un centre de reduïda importància dins de la Hispània Citerior, però que mantingué la seva vitalitat al llarg del baix-imperi, com ho mostra la important refacció realitzada al recinte murallat durant aquest període (c. s. V).

Va ser en el procés de desaparició de l'aparell de dominació romà, quan la ciutat va adoptar progressivament un paper preponderant, en detriment de la propera capital provincial de Tarragona. Ocupada Barcelona pels exercits àrab-musulmans a la segona dècada del s. VIII, restà sota el seu domini fins a la conquesta franca del 801.

La intervenció franca i la vinculació al regne carolingi provocaren una profunda transformació de les estructures socials, que adoptaren gradualment models feudalitzants. Barcelona esdevingué capital d'un dinàmic comtat que aviat exercí l'hegemonia sobre els altres comtats en que es dividia l'anomenada Marca Hispànica (territoris del N de Catalunya Vella). Després d'una etapa dominada pel govern dels comtes francs, a final del s. IX s'imposà a Barcelona una dinastia de magnats originària de Septimània, que consolidada com hereditària i enllaçada amb les altres cases comtals del país, es va deslligar paulatinament de la monarquia carolíngia arran de la crisi d'aquesta entre els s. X i XI, per arribar a assolir de fet la plena independència.

Els comtats catalans per a consolidar la seva posició independent en aquest període establiren relacions amb el califat de Cordova i el papat de Roma. Alhora el casal de Barcelona amplià els seus dominis a final del s. XI vers el S de la Gàl·lia (Carcassona, Provença). A mitjan del s. XII amb la unió del comtat de Barcelona i el regne d'Aragó, que conformà la Corona Catalano-Aragonesa, inicià una nova etapa caracteritzada per la represa de les conquestes peninsulars als territoris d'al-Andalus, i el principi de l'expansió mediterrània.

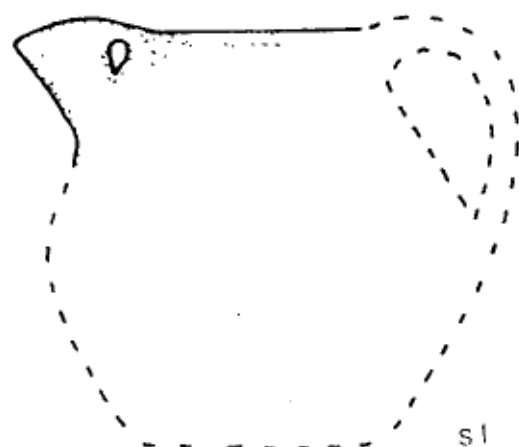
2. L'arqueologia de la Barcelona comtal.

La ciutat de Barcelona va mantenir des del baix-imperi fins el s. X la mateixa implantació topogràfica, i restà reclosa dins del primitiu recinte de muralla. Tot i això, les transformacions socio-econòmiques d'aquest llarg període provocaren canvis significatius en l'espai urbà. La trama regular de la colònia romana va ser desintegrada progressivament, i l'àrea central on es situava el fòrum i el temple fou suplantada per un nou sector dominant situat al NE de la ciutat, en el que s'implantaren la basílica, el baptisteri i les dependències catedralícies (v. s. V-VI). També en aquesta àrea es bastiren unes grans estructures palatines que més tard foren ocupades pel palau comtal.

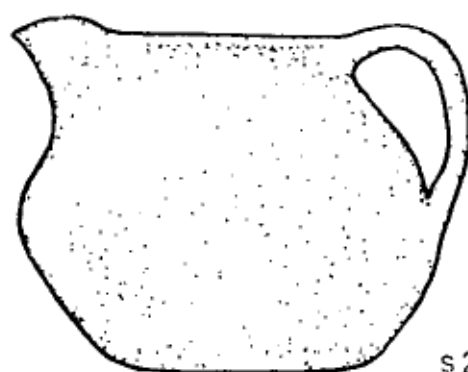
Des del s. X, l'abundosa informació documental i els testimonis arqueològics, informen d'una ocupació discontinua de l'espai urbà, del control senyorial de la muralla amb l'establiment de castells a les seves portes, així com de l'existència de diverses esglésies parroquials amb cementiris propis que substituïen les àmplies necròpolis suburbanes del baix i post-imperi. També sabem que l'àrea NE es consolidà com dominant a l'aglutinar les residències del poder eclesiàstic (catedral i palau episcopal) i comtal. Tot aquest sector fou reformat durant el s. XI amb la construcció d'una nova catedral romànica i la remodelació del palau comtal.

El creixement econòmic dels s. X-XI de base fonamentalment agrícola, feu sorgir a l'entorn de la ciutat petits nuclis o vil·les noves, que es situaren prop del temple i monestirs suburbans, o junt a l'àmbit del mercat. Fou però, en els s. XII-XIII quan la ciutat realment superà el primitiu recinte i englobà els nuclis propers. En aquest moment d'expansió comercial i marítima, la Vilanova de la Mar es transformà en el nucli més dinàmic de la ciutat. A la segona meitat del s. XIII s'inicià la construcció d'un nou recinte d'emmurallament que incorporà tot el creixement urbanístic del període.

L'estudi arqueològic de la Barcelona post-imperial i comtal encara està per fer. Les excavacions realitzades des de 1940 fins a dates recents, varen tenir per objectiu el coneixement topogràfic i monumental del nucli romà, i

S1

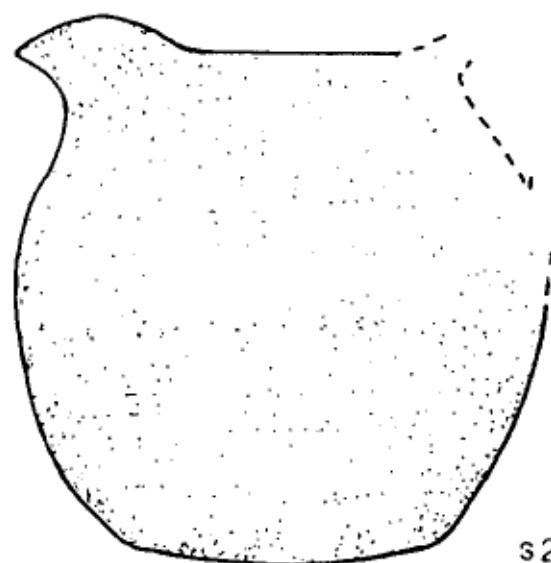

S2.2

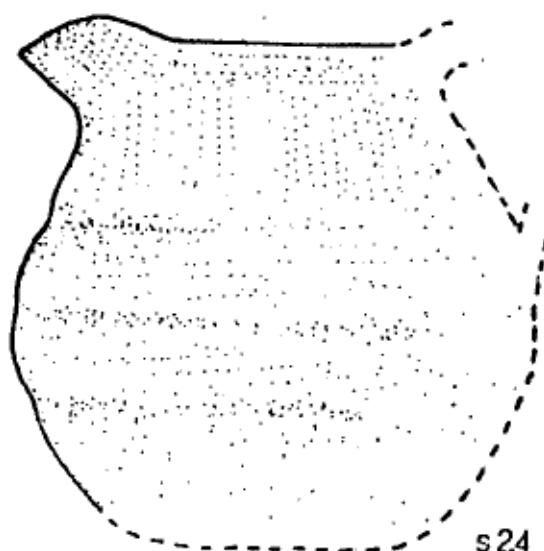

S2.3

0 5 10

S2.3

S2.4

Fig.1

1.- Tipologia de les sitres espatulades de Barcelona. S1- Sitra de broc tubular, la seva presència a Barcelona és molt escassa. S2.2 a 4- Sitres de broc arquejat amb diversitat formal del cos que varia de globular a ovoide amb acanalat. (Dibuix E. Riu1985)

prestaren molt poca atenció en documentar els vestigis de fases cronològiques posteriors. Malgrat aquesta deficiència, la continuïtat d'implantació des de l'alt-imperi i la coincidència de la ciutat romana amb el nucli comtal, són la causa de que moltes de les velles excavacions posessin al descobert estructures i materials alt-medievals. La conservació parcial d'alguns d'aquests conjunts que en el seu moment no foren registrats, pot permetre encara l'obtenció d'important informació sobre el període post-imperial i comtal. Malauradament, les recents campanyes d'excavació on s'ha aplicat el registre estratigràfic integral, han estat realitzades majoritàriament en sectors d'urbanització baix-medieval i per tant només aporten dades molt marginals respecte a la ciutat comtal.

3. La ceràmica espatulada de Barcelona

La revisió dels conjunts alt-medievals localitzats en jaciments de Barcelona, ens feu interessar per un lot de materials ceràmics de tipologia molt concreta i decoració espatulada. Desconeguts fins aquell moment els seus paral·lels i la seva cronologia, iniciarem la labor de restitució de les estructures i seqüències evolutives dels jaciments que havien proporcionat aquest tipus ceràmic.

Amb tal objectiu, revisarem els materials procedents d'una mostra representativa de jaciments del primitiu nucli urbà conservats al Museu d'Història de la Ciutat. De l'àrea de la Catedral i el Palau Comtal o Palau Reial Major escollirem els jaciments del Baptisteri paleocristià, la Plaça de St. Iu, el Subsòl del Tinell i la Plaça de Sant Miquel; i de les zones properes a la muralla els jaciments del Pati d'en Llimona, l'Acadèmia de Bones Lletres, el Carrer de la Tapineria, i el Carrer de Basea (Fig.2).

D'aquesta manera es va identificar un ampli lot de ceràmica espatulada, el que va permetre definir la seva morfologia, tipologia formal i avançar una primera aproximació cronològica, sempre difícil per la manca de registre estratigràfic detallat en les excavacions esmentades, a excepció de la del Pati d'en Llimona. Un cop reconeguts aquests materials ceràmics, hem pogut observar que raons morfològiques i formals permeten definir-lo clarament com un conjunt homogeni amb les següents característiques definitòries:

- Morfologia: Les pastes ceràmiques utilitzades presenten en general un grau de depuració força elevat, el modelat es fet a torn lent, i la coccio de tipus reductor-oxidant. L'acabat exterior de la peça consisteix en un retoc d'espàtula combinat vertical i horitzontal a la meitat superior dels recipients, i també una engalba cromàtica de tons bruns, vermellorsos i ocres, que confereixen als vasos un aspecte molt peculiar. Excepcionalment també hi han peces espatulades de cuita totalment reductora.

- Tipologia: La ceràmica descrita s'associa quasi exclusivament a un únic tipus de recipient, la sitra (anglès spouted pitcher, francès pegau, i italià brocca o bocciale). Es tracta d'un vas globular o ovoide de boca ample amb vora exvasada i llavi arrodonit, amb el fons bombat. Presenta sempre una nança plana a un costat i un broc prominent a l'extrem oposat. Els brocs poden ser de canó cilíndric separat de la vora i unit al llavi (Tipus S.1) o de bec arquejat (Tipus S.2), i en tots dos casos comuniquen amb l'interior del recipient per una perforació oberta sota la vora que deixa la boca superior contínua en tot el seu diàmetre (fig.1).

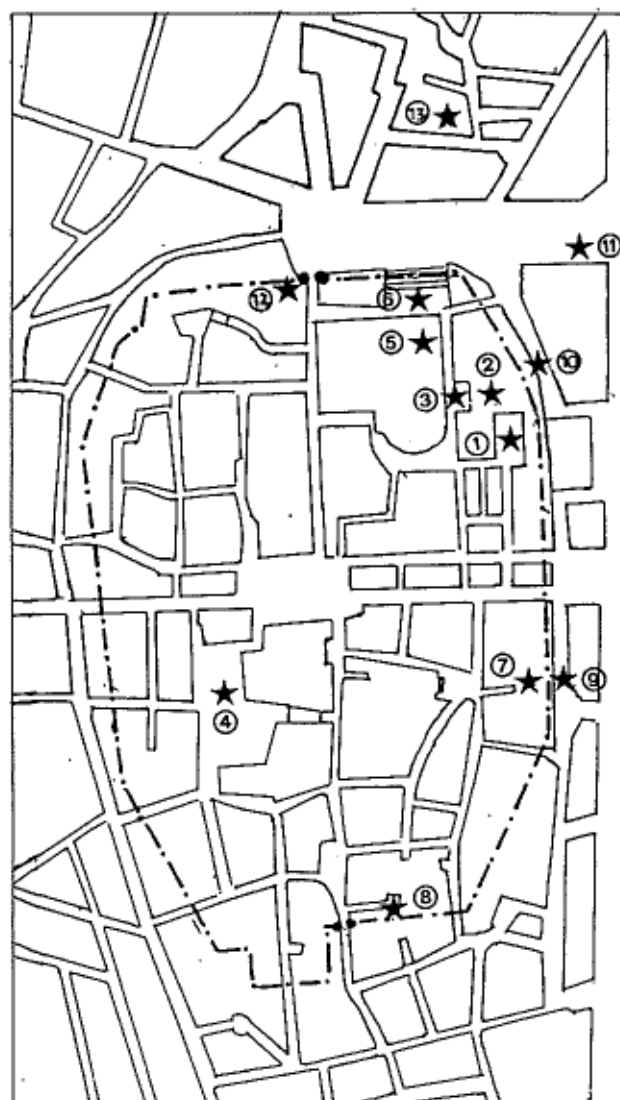

Fig.2

1. Plaça del Rei
2. Palau Reial Major
3. Placeta St. Iu - Carrer dels Comtes
4. Plaça de St. Miquel
5. Baptisteri Paleocristià
6. Pla de la Seu
7. Palau Requesens
8. Pati d'en Llimona
9. Carrer de Basea
10. Carrer de la Tapineria
11. Plaça d'Antoni Maura
12. Palau Episcopal
13. Carrer de Ripoll/ Sagristans

2.- Jaciments de la ciutat de Barcelona amb troballes de sitres i ceràmica espatulada. El perímetre marcat amb línia discontinua correspon al primitiu recinte de muralla. (Dibuix E. Riu1985)

Algunes altres formes, molt esporàdiques, permeten incloure dins del conjunt a gerres i olles, però la pobresa de les dades i la manca d'exemplars amb entitat suficient impedeixen la plena reconstrucció formal d'aqueles tipus.

4. Cronologia i paral·lels.

Les observacions cronològiques que les troballes de ceràmica espatulada a Barcelona permeten inferir, tot i basar-se en una tènue evidència, situen l'aparició d'aquests materials en un moment posterior a la interrupció de les produccions dels centres terrissaires d'època post-imperial (s. VII). Després d'un període de durada imprecisa en que la seva presència és considerable, la desaparició de la ceràmica espatulada sembla produir-se temps abans dels grans canvis que a final del s. XIII transformaren la terrissa catalana (noves formes i funcionalitats, innovacions tecnològiques, i modificacions en la producció i comercialització). D'aquesta manera, l'emmarcament temporal que provisionalment es pot avançar pels materials espatulats els situa entre els s. VIII/IX-XI/XII, però es fa del tot impossible establir una seqüència cronològica més precisa, i menys de les variacions formals observades (Tipus S.1 i S.2, així com de les seves variants). Cal confiar que l'increment de les intervencions arqueològiques a la ciutat permetrà aportar noves dades per a confrontar i corregir aquesta primera hipòtesi cronològica.

L'abundosa presència d'aquesta ceràmica a Barcelona, contrasta amb la seva absència en altres jaciments de la Catalunya Vella. Fins al moment, tan sols hem pogut localitzar un petit nombre d'assentaments amb peces

d'aquest tipus, principalment a l'entorn de Barcelona (Turó de Ca n'Oliver a Cerdanyola, a Sant Nicolau de Sabadell, i a Torre Llauder de Mataró), a la costa septentrional (Sant Martí d'Empúries), i a les comarques interiors només hi ha esment d'una troballa a l'església dels Sants Esteve i Sebastià de Sallent (datable amb anterioritat a mitjan s. XI).

Tot i la pobresa de les dades recollides, aquest panorama serveix prou bé com aproximació a la problemàtica del material. Per una banda, tenim un tipus de terrissa de característiques (cuita i decoració) totalment excepcionals dins del context de la ceràmica dels territoris feudals del N de la Península Ibèrica en època altmedieval; per altra banda, la forma del recipient (sitra) és molt poc usual dins d'aquest àmbit, si bé en coneixem exemplars a Cantàbria en els s. X-XII. A Catalunya les sitres són pràcticament absents del repertori formal de la ceràmica de cuita reductora, usual durant el període que ocupa els s. XI-XIII, i només apareixen esporàdicament en la terrissa baix-medieval.

Com acabem d'esmentar, l'estudi de la ceràmica presenta una doble problemàtica, la que fa referència al tipus de decoració, i la que concerneix a la filiació tipològica dels recipients del tipus sitra. Mancats de paral·lels peninsulars, un repàs a les produccions ceramístiques de l'occident europeu alt-medieval permet situar amb certa precisió aquests materials. El recipient tipus sitra, sense precedents en la ceràmica romana, apareix en origen a l'aixovar funerari de les necròpolis de la Vall del Rin (s. VI-VII), i des d'aquesta àrea es va difondre durant els s. VII-X vers els Països Baixos (exemplars de Dorestad), Gran Bretanya (exemplars de

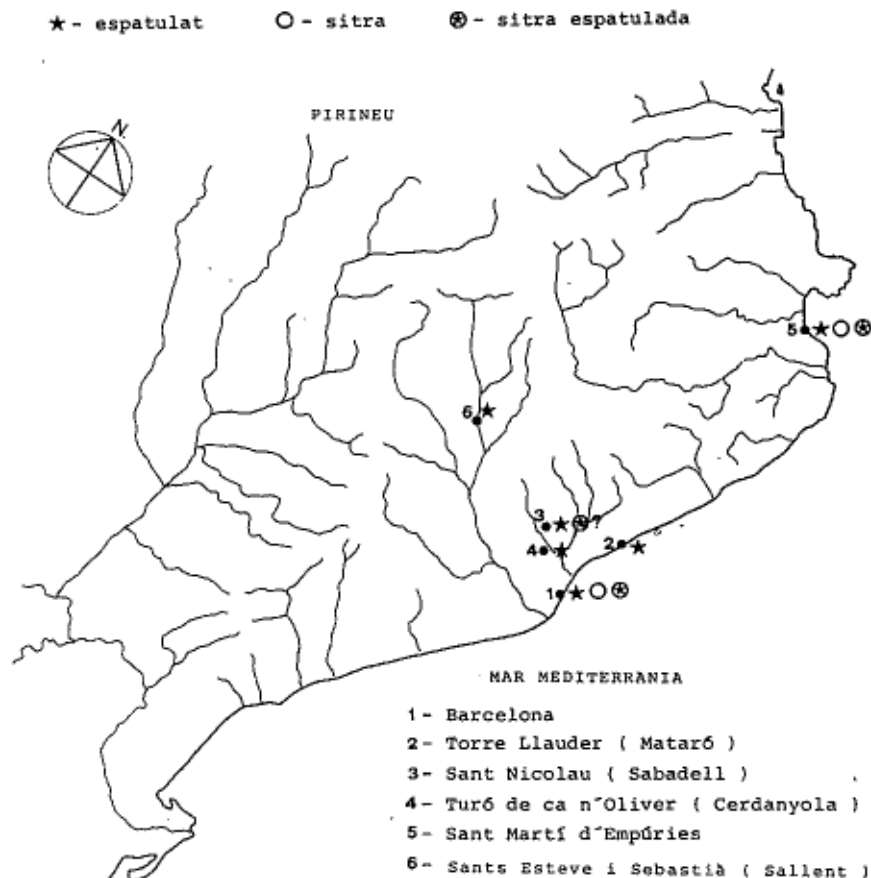

Fig.3

Hamwih), nord de la Gàl·lia (troballes de la Vall del Sena), i a la zona centre de la Península Italiana (produccions del Laci del tipus Forum). En la majoria d'aquestes regions, les sitres tingueren una llarga perduració en segles posteriors, i és de remarcar la seva utilització com vasos funeraris durant els s. XI-XIV a les necròpolis de determinades regions d'Occitània.

La decoració d'espàtula i engalba cromàtica es pot trobar fora de Catalunya a la regió de Toulouse en materials d'identiques característiques als de Barcelona, però dels que malauradament no disposem d'informació suficient. Un altre tipus d'espàtulat menys homogeni i amb alternança de traces, es freqüent a les ceràmiques de la Vall del Rhône durant el s. XI.

5. Problemàtica

En resum, podem afirmar que la ceràmica espàtulada trobada a Barcelona i àrees pròximes, representa un conjunt molt singular dins de la ceràmica alt-medieval de la Península Ibèrica. La manca de precedents i la seva associació a una tipologia de recipient difosa des del l'Europa central de manera paral·lela a l'expansió carolíngia, permeten inferir que es tracta d'uns materials vinculats a la dominació franca de la Catalunya Vella en els s. IX-X. També la similitud de la decoració espàtulada amb peces de la regió de Tolosa, planteja la possible vinculació entre ambdós conjunts, i d'alguna manera reforça el lligam septentrional dels materials catalans.

En el propi context local aquesta tipologia ceràmica presenta uns caràcters molt peculiars, especialment pel fet de tractar-se d'un conjunt amb presència molt significativa a Barcelona, i una densitat de troballes molt escassa a la resta de la Catalunya Vella. Excepcionalment es situen prop de Barcelona, o en un assentament de la costa de llevant, Sant Martí d'Empúries, que fou capital del comtat d'Empúries en els s. IX-X. Aquests fets, junt amb la probable filiació que les sitres tenen amb la ceràmica del món carolíngi, i altres factors com la manca de precedents locals i l'absència d'una evolució tardana, podrien tots ells fer pensar en que ens trobem davant d'unes peces importades que només s'hurien difós per determinats nuclis urbans, capitals comtals, i les seves àrees d'influència pròximes. Aquesta suposició implicaria l'existència d'un entramat comercial de considerable entitat, que vincularia ciutats com Barcelona o Empúries amb centres ceràmics del N dels Pirineus. Per l'alt nombre de peces de ceràmica espàtulada trobades a Barcelona, sembla que aquesta hipòtesi sigui poc probable, perquè representarien el resultat d'unes importacions molt massives, historicament poc probables en el context en que es daten.

També podria ser que corresponguesin a unes produccions locals sorgides a partir de l'arribada de models exteriors amb l'establiment del domini franc i existència d'unes relacions comercials transpirenques. La penetració de vasos del tipus sitra hauria imposat aquesta nova tipologia, que l'artesanat local adoptaria tot utilitzant paral·lelament la tècnica de la decoració amb espàtula i engalba. En aquest cas ens trobaríem amb una clara mostra de la capacitat receptiva i tecnològica dels tallers locals, aptes per assimilar les innovacions i arribar a assolir un volum de producció considerable.

Totes dues hipòtesis en cap manera contraposades,

plantegen nombrosos interrogants i contradiccions, que només podran anar-se resolent a mesura que noves excavacions estratigràfiques permetin concretar les cronologies, o que les anàlisis de pastes en curs de realització, facilitin una aproximació dels centres

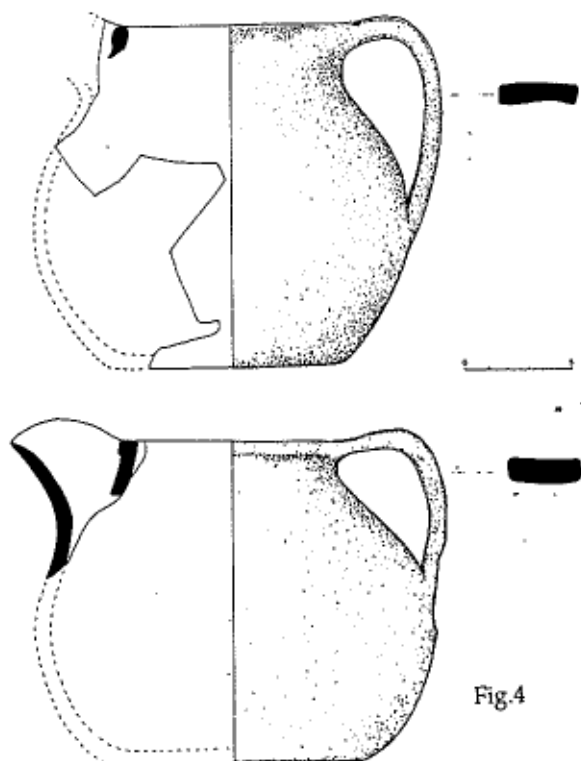

Fig. 4

4.- Sitres procedents del subsòl del Palau Reial Major de Barcelona. Espatulades amb engalba vermellós. (Dibuix E. Riu1985)

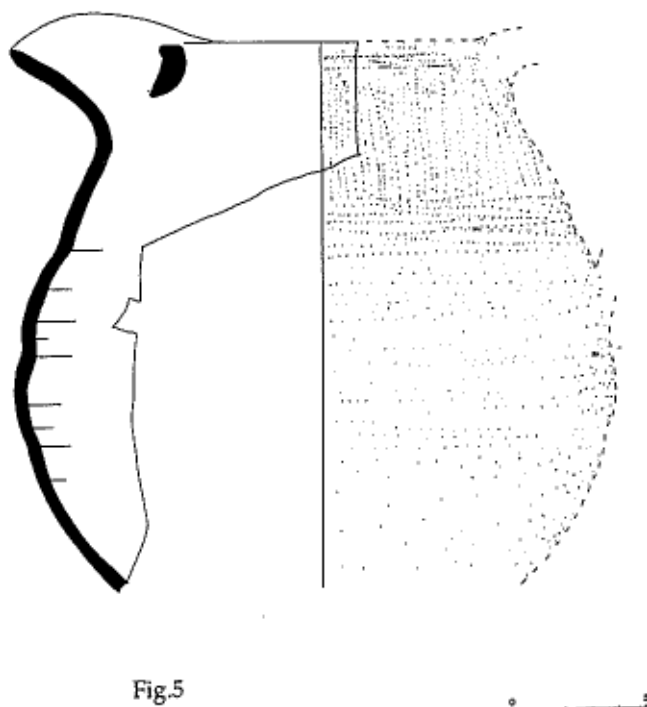
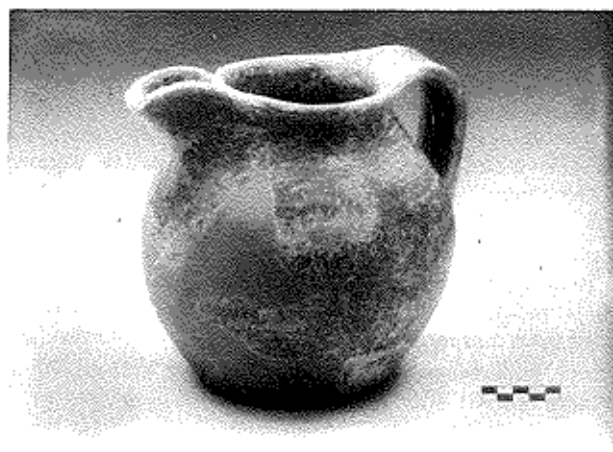

Fig. 5

5.- Sitra procedent d'un pou del Baptisteri paleocristià de la catedral de Barcelona. Cos acanalat, espàtulat i amb engalba bru vermellós. (Dibuix E. Riu1985)

6.- Sitra procedent d'un pou del Baptisteri paleocristià de la catedral de Barcelona. Epatulada i amb engalba bru fosc. (Foto J. L. Pelegrín 1985)

7.- Sitra procedent del subsòl del Palau Reial Major de Barcelona. Broc tubular, forma del cos desconeguda, amb espatulat i engalba bru. (Foto J.L. Pelegrín 1985)

productors. Amb l'aportació de noves dades caldria intentar la indetificació dels materials que arribaren pel comerç transpirinenc, determinar el seu origen i la seva cronologia. D'igual manera es podrien començar a definir les produccions locals, el seu repertori formal, l'abast temporal i la seva difusió en els territoris de la Catalunya Vella.

Tot i que encara ara les llacunes en el coneixement de la ceràmica espatulada són de gran magnitud, la simple constatació de la presència d'un conjunt de terrissa de filiació carolíngia en àrees costaneres dels comtats catalans, resulta de per si d'una gran importància. Per primer cop permet documentar junt al domini polític franc, l'existència d'unes relacions comercials amb llunyanes zones septentrionals que permeteren l'aportació de materials ceràmics, segurament indicatius també de la presència d'altres importacions dins d'un context de corrents comercials més o menys estables. Per tot el que s'ha dit podem concloure que les sitres espatulades, encara que ben segur representaren un esdeveniment esporàdic dins del panorama de la terrissa catalana, són uns materials d'alt valor documental que permeten resseguir els vincles dels comtats catalans amb altres àrees transpirinenques. Es en aquest sentit que poden representar una voluosa aportació per comprendre el paper desenvolupat per la ceràmica en l'economia i les relacions comercials entre els territoris feudals de l'occident europeu, en un període per al qual la informació sobre aquests aspectes és molt escassa i imprecisa.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, Martín, *Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias*, «Excavaciones Arqueológicas en España», (Madrid), 27 (1969), 103 pàgs.
- BACCRABERE, G., *De la céramique commune du Moyen Âge dans le Toulousin*, «Archéologie Médiévale (Caen)», núm.II (1972).
- BANKS, Philip, *The roman inheritance and topographical transitions in the early medieval Barcelona*, «Papers in Iberian Archaeology. BAR», (Oxford), 196 (1984), p.600-634.
- FAURE-BOUCHARD et al. *Eléments comparatifs de la production céramique du XIe siècle dans les bassins rhodanien*, «La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale», CNRS, Paris 1980, p.429-440.
- GAGNIÈRE, S., *Les sépultures à inhumation du III au XIII siècles de la notre ère dans la basse vallée du Rhône*, «Cahiers Rhodaniens», XII (1965), p.31-71.
- HODGES, Richard, *The Hamwith pottery*, Southampton Archeological Research Committee-Council for British Archaeology, London 1981, 108 pàgs.
- PEÑIL MINGUEZ, Javier et al., *La cerámica en la región cantábrica desde el inicio de la repoblación hasta la aparición del vidrio*, «II Coloquio Internacional de la cerámica medieval en el Mediterráneo Occidental», Ministerio de Cultura, Madrid 1986, p.227-232.
- RIU I BARRERA, Eduard, *D'algunes formes de terrissa alt-medieval barcelonina*, «Ceràmica gris i terrissa popular de la Catalunya medieval», Universitat de Barcelona 1984, p.29-48.
- RIU I BARRERA, Eduard, *Estudi i especulacions sobre algunes ceràmiques de l'alta edat mitjana trobades a Barcelona*, Universitat de Barcelona- Facultat de Geografia i Història 1985 (Tesi de llicenciatura inèdita).
- SAINT VENANT, J. de, *Anciens vases à bec*, «Bulletin Monumental», (Paris-Caen), (1899), p.3-62.
- WHITEHOUSE, D., *Medieval pottery in Italy* «La céramique médiévale en Méditerranée Occidentale», CNRS, Paris 1980, p. 65-82.